

CUVÂNT-ÎNAINTE

Omul se naște cu facultatea de a recepta senzații; de a percepe și de a distinge senzațiile [mai] simple din care se compun ele, de a le reține, de a le recunoaște, de a le combina; de a compara între ele aceste combinații; de a sesiza ce anume au ele în comun și ce le diferențiază; de a atașa anumite semne tuturor acestor obiecte, pentru a le recunoaște mai bine, și de a înlesni noi combinații.

Această facultate se dezvoltă în om prin acțiunea lucrurilor exterioare, adică prin prezența anumitor senzații compuse, a căror constanță – fie în ce privește identitatea lor, fie în ce privește legile ce le guvernează schimbarea – este independentă de el. Ea se dezvoltă și prin comunicarea cu semenii lui; în cele din urmă, prin mijloace artificiale, aceste prime dezvoltări i-au condus pe oameni către invenții.

Senzațiile sunt însoțite de plăcere și de durere; iar omul are, de asemenea, și facultatea de a transforma aceste impresii de moment în sentimente durabile, plăcute sau dureroase; de a trăi aceste sentimente atunci când vede sau când își amintește de plăcerile sau de durerile altor ființe sensibile. În fine, din această facultate, asociată cu cea de a forma și de a combina idei, se nasc, între el și semenii săi, relații de interes și de datorie, cărora natura însăși a voit să le adauge porția cea mai prețioasă din ferăcirea noastră, dar și cele mai dureroase rele ale noastre.

Dacă ne limităm să observăm, cunoașterea faptelor generale și a legilor constante pe care le prezintă dezvoltarea acestor facultăți, în ceea ce ele au comun la diferenții indivizi din specia umană, această știință poartă numele de metafizică.

Dar, în măsura în care considerăm această dezvoltare în rezultatele ei, cu referire la indivizii care există în același timp

într-un spațiu dat, și dacă urmărim această dezvoltare din generație în generație, se prezintă atunci tabloul progreselor minții omenești. Acest progres este supus acelorași legi generale care se observă în dezvoltarea facultăților la indivizi, deoarece el este rezultatul acestei dezvoltări, analizate în același timp la un mare număr de indivizi reuiniți în societate. Însă rezultatul din fiecare moment depinde de rezultatul oferit de momentele precedente; iar el influențează rezultatul din vremurile ce vor urma.

Acest tablou este deci istoric, deoarece, supus fiind unor perpetue variații, el se formează prin observarea succesivă a societăților umane din diferite epoci pe care ele le-au traversat. Acest tablou trebuie să indice ordinea schimbărilor, să expună influența pe care fiecare clipă o exercită asupra clipei ce i se succedă și să arate astfel, în modificările pe care le-a suferit specia umană, reînnoindu-se fără încetare în mijlocul imensității veacurilor, care este mersul pe care ea l-a urmat, pașii pe care i-a făcut înspre adevăr sau fericire. Aceste observații asupra a ceea ce a fost omul, asupra a ceea ce este el astăzi, vor conduce apoi către mijloacele prin care noile progrese, la care natura sa îi permite omului să mai spere încă, vor fi asigurate și accelerate.

Acesta este scopul lucrării pe care am scris-o, al cărei rezultat va fi să arătăm, cu ajutorul raționamentului și al faptelor, că natura nu a trasat vreun termen-limită pentru perfecționarea facultăților umane; că perfectibilitatea omului este cu adevărat infinită; că progresele acestei perfectibilități, de acum înainte independente de orice putere care ar vrea să le oprească, nu au alt sfârșit decât durata globului pe care natura însăși ne-a aruncat. Fără îndoială, aceste progrese vor putea urma un ritm mai mult sau mai puțin rapid; dar niciodată acest mers al lor nu va fi către înapoi, atâta vreme cât puțin cât pământul va ocupa același loc în sistemul Universului și atâta vreme cât legile generale ale acestui sistem nu vor produce pe globul acesta vreo bulversare

generală sau schimbări ce nu ar mai permite speciei umane să-și păstreze, să-și dezvolte aceleași facultăți, și nici să găsească aici aceleași resurse.

Primul stadiu de civilizație în care a fost observată specia umană este cea a unei societăți puțin numeroase, în care oamenii supraviețuiau din vânătoare și pescuit; necunoscând decât meșteșugul primitiv de a-și fabrica armele și ceva ustensile pentru gospodărie, de a-și construi sau săpa adăposturile; dar având deja o limbă pentru a-și comunica între ei nevoile și un număr mic de idei morale, în care găseau reguli comune de comportament, trăind în familii, conformându-se unor uzanțe generale ce le țineau loc de legi; având chiar și o formă primitivă de guvernare.

Ne dăm seama că incertitudinea și dificultatea de a reuși să supraviețuiască, alternativă necesară a unei oboseli extreme sau a unui repaos absolut, nu-i permitea defel omului acel răgaz, în care, lăsându-se în voia ideilor sale, să-și poată îmbogăți inteligența prin noi combinații. Mijloacele de a-și satisface nevoile sunt prea dependente de hazard și de anotimpuri pentru a stimula în mod util o industrie ale cărei progrese să se poată transmite; iar fiecare se limitează să-și perfecționeze propriile abilități sau propria îndemânare personală.

Astfel, progresele speciei umane nu au avut cum să fie altfel decât foarte lente; specia umană nu le putea face decât la răstimpuri, atunci când era favorizată de împrejurări extraordinare. Cu toate acestea, vedem că supraviețuirii rezultate din vânătoare, pescuit, din culesul roadelor oferite spontan de pământ i se succedă hrana furnizată de animalele pe care omul le-a adus în starea de domesticire, pe care știe să le conserve și să le înmulțească. Acestor mijloace li se adaugă apoi o agricultură primitivă; omul nu se mai mulțumește cu fructele și plantele pe care le întâlnește; învață să își facă provizii, să le adune pe lângă el, să semene sau să planteze, să ajute reproducerea lor prin culturi.

Proprietatea – care, într-o primă fază, era limitată la animalele pe care chiar el le ucidea, cu armele și cu capcanele sale, sau la uneltele din propria gospodărie – a devenit apoi proprietate asupra turmelor, asupra pământului pe care îl defrișase și îl cultivase. La moartea căpeteniei, această proprietate se transmite firesc în familie. Unii posedă bunuri care nu le sunt indispensabile, dar care pot fi conservate. Dacă acest surplus este absolut, el duce la apariția de noi nevoi; dacă nu există decât în privința unui singur lucru, în vreme ce alte bunuri lipsesc, această necesitate generează ideea de schimb: de acum înainte, relațiile morale se complică și se multiplică. O securitate mai mare, un răgaz mai sigur și mai constant îi permit omului să se dedice meditației sau, cel puțin, unei observații continue. Se strecoară obiceiul, la unii indivizi, de a da o parte din surplusul lor la schimb cu o muncă de care ei înșiși vor scăpa. Există deci o clasă de oameni al căror timp nu a mai fost absorbit de o muncă fizică și ale căror dorințe se întind dincolo de simplele lor nevoi. Se ivește industria; meșteșugurile deja cunoscute se extind și se perfecționează; faptele, pe care hazardul le oferă observației omului, din ce în ce mai activ și mai antrenat, duc la nașterea unor meșteșuguri noi; populația crește pe măsură ce mijloacele de trai devin mai puțin periculoase și mai puțin precare; agricultura, care poate hrăni un număr mai mare de indivizi pe aceeași suprafață, înlocuiește celelalte surse de subzistență: ea favorizează această multiplicare, care, în mod reciproc, îi accelerează progresul; ideile dobândite sunt comunicate mai prompt și se perpetuează mai sigur într-o societate devenită mai sedentară, mai unită, mai intimă. Începe deja să se ivească aurora științelor; omul se dovedește a fi altfel decât celelalte specii de animale, el nu mai pare a fi limitat la o perfecționare pur individuală.

Relațiile mai extinse, mai diverse, mai complicate, pe care oamenii le formează unii cu alții, îi fac să resimtă necesitatea de

a avea un mijloc de a-și comunica ideile către persoane absente, de a perpetua memoria unui fapt cu mai multă precizie decât prin tradiția orală, de a fixa condițiile unei convenții într-un mod mai sigur decât prin memoria martorilor, de a constata, într-un fel mai puțin expus schimbărilor, respectarea acestor cutume, față de care membrii unei societăți au convenit să își supună comportamentul.

A fost resimțită deci necesitatea scrierii, iar scrierea a fost inventată. Se pare că scrierea era mai întâi o adevărată pictură, căreia i-a succedat o pictură de convenție, care nu mai păstra decât trăsăturile caracteristice ale obiectelor. Apoi, printr-un fel de metaforă analogă celei care se strecurase deja în limbaj, imaginea unui obiect fizic a ajuns să exprime idei morale. Originea acestor semne, ca și originea cuvintelor, a fost uitată de-a lungul timpului, iar scrisul a devenit arta de a atașa un semn convențional fiecărei idei, fiecărui cuvânt și, prin urmare, fiecărei modificări a acestor idei sau cuvinte.

Atunci s-au dezvoltat o limbă scrisă și o limbă vorbită, care trebuiau deopotrivă învățate, între care trebuia să se stabilească o corespondență reciprocă.

Oameni de geniu, binefăcători pe vecie ai umanității, al căror nume, a căror patrie vor fi pentru totdeauna învăluite în uitare, au observat că toate cuvintele unei limbi nu erau decât combinații ale unei cantități foarte limitate de articulații prime; că numărul acestora, deși foarte limitat, era de ajuns pentru a forma un număr aproape infinit de combinații diverse. Ei și-au imaginat să desemneze, prin semne vizibile, nu ideile sau cuvintele care le corespund, ci acele elemente simple din care sunt compuse cuvintele.

Ca urmare, a fost inventată scrierea alfabetică; un număr mic de semne era de ajuns pentru a scrie orice, așa cum un număr mic de sunete era de ajuns pentru a spune orice. Limba scrisă a fost aceeași cu limba vorbită; nu a mai fost nevoie decât

de a ști să recunoaștem și să alcătuim aceste semne puțin numeroase, iar acest din urmă pas a asigurat pentru totdeauna progresul speciei umane.

[Ar fi poate util azi să se instituie o limbă scrisă care, rezervată doar științelor, neexprimând decât combinațiile acestor idei simple care sunt exact aceleași în toate mințile, nefiind folosită decât pentru raționamente cu rigoare logică, pentru operațiuni ale înțelegerii precise și calculate, să fie înțeleasă de oameni din toate țările și să se traducă în toate idiomurile, fără a se altera ca acestea, și devenind de uz comun.]

[Atunci, printr-o revoluție unică, acest gen de scriere, a cărei conservare nu ar fi servit decât să prelungească ignoranța, ar deveni, în mâinile filosofiei, un instrument util pentru propagarea promptă a luminilor, pentru perfecționarea metodei științei.]

Toate popoarele a căror istorie s-a conservat s-au situat între acest grad de civilizație și cel în care se mai află încă populațiile sălbatice; îmbrățișând dintr-o singură mișcare istoria universală a popoarelor, le vedem rând pe rând, ba făcând noi progrese, ba căzând din nou în ignoranță, ba perpetuându-se undeva la mijloc între cele două alternative, ba oprindu-se la un moment oarecare, ba dispărând de pe pământ sub sabia unor cuceritori – confundându-se cu învingătorii –, ba menținându-se în sclavie, ba, în fine, primind lumină de la vreun popor mai avansat, pentru a o transmite apoi altor nații, formând un lanț neîntrerupt între începutul timpurilor istorice și veacul pe care îl trăim, între primele nații cunoscute și popoarele actuale ale Europei.

Putem deci să întrezărim deja trei părți distincte în acest tablou pe care mi-am propus să îl schițez.

În prima dintre ele, în legătură cu care relatările de călătorie ne arată situația speciei umane la popoarele cele mai puțin civilizate, suntem reduși la a ghici în ce fel a reușit omul izolat sau, mai degrabă, limitat la asocierea necesară reproducerii, să

atingă cele dintâi perfecționări al căror prim reper este folosirea limbajului articulat; nuanța cea mai evidentă, și singura chiar, care, prin cele câteva idei morale mai extinse și printr-un slab început de ordine socială, îl face pe om să difere de animalele care trăiesc, și ele, într-o societate regulată și durabilă. Putem astfel să găsim aici un alt ghid decât observațiile teoretice privind dezvoltarea facultăților noastre intelectuale și morale.

Apoi, pentru a-l conduce pe om la punctul în care dezvoltă meșteșuguri, în care deja lumina științelor începe să străfulgere, în care comerțul unește națiile, în care, în fine, scrierea alfabetică este inventată, putem să adăugăm la acest prim ghid istoria diverselor societăți care au fost observate la aproape toate stadiile intermediare; chiar dacă nu putem să o urmărim pe niciuna de-a lungul întregului spațiu care separă aceste două mari epoci ale speciei umane.

În acest punct tabloul începe să se sprijine în mare parte pe succesiunea de fapte pe care istoria ni le-a transmis: dar e necesar să le alegem din istoria diferitelor popoare, să le punem unul lângă altul, să le combinăm, pentru a extrage din ele istoria ipotetică a unui popor unic și pentru a alcătui tabloul progreselor sale.

De la epoca în care scrierea alfabetică a fost cunoscută în Grecia, istoria se leagă de secolul nostru, în starea actuală a speciei umane din țările cele mai luminate ale Europei, printr-o suită neîntreruptă de fapte și observații; iar tabloul înaintării și al progreselor minții omenești a devenit cu adevărat istoric. Filosofia nu mai are ce să ghicească, nu mai are ce combinații ipotetice să formeze; este de ajuns să adune, să ordoneze faptele, să arate adevărurile utile care se nasc din înlănțuirea și din ansamblul lor.

Nu ar mai rămâne, în cele din urmă, decât acest ultim tablou de trasat, cel al experiențelor noastre, al progreselor rezervate

generațiilor viitoare, progrese pe care constanța legilor naturii pare să le asigure pentru acestea din urmă. Ar mai trebui să arătăm aici felul în care ceea ce ni s-ar părea azi o speranță himerică trebuie să devină, succesiv, ceva posibil, și chiar ușor; de ce, în ciuda succeselor trecătoare ale prejudecăților și în ciuda sprijinului pe care acestea îl primesc de la corupția guvernelor și a popoarelor, adevărul singur trebuie să obțină un triumf durabil; prin ce legături a unit natura, în mod indisolubil, progresele luminilor cu cele ale libertății, ale virtuții, ale respectului pentru drepturile naturale ale omului; în cel fel trebuie ca aceste singure bunuri reale, atât de des separate încât s-a crezut despre ele că sunt incompatibile, să devină de nedespărțit, din clipa în care luminile vor fi ajuns, în același timp, la un anumit punct, la un număr cât mai mare de nații, și din clipa în care ele se vor fi strecurat în întreaga masă a unui popor mare, cu o limbă universal răspândită, cu relații comerciale ce ar îmbrățișa globul în toată întinderea lui. În clipa în care această reuniune se va fi operat deja în întreaga clasă de oameni luminați, nu am mai regăsi printre ei decât amici ai omenirii, preocupați, într-un mod concertat, să accelereze procesul prin care omenirea va deveni perfectă și fericită.

Vom expune originea, vom retrasa istoria erorilor generale, care, mai mult sau mai puțin, au întârziat sau au suspendat mersul rațiunii și care, adeseori, ca și evenimentele politice, au făcut chiar ca omul să dea înapoi înspre ignoranță.

Acele operații ale intelectului care ne conduc către eroare sau care ne țin pe loc, de la paralogismul subtil, care îl poate lua prin surprindere chiar și pe cel mai luminat om, până la visările demenței, aparțin, nu mai puțin decât metoda corectă de a raționa sau de a descoperi adevărul, teoriei dezvoltării facultăților noastre individuale: și, din același motiv, maniera în care erorile generale se strecoară printre popoare, se propagă

în ele, se transmit, se perpetuează, face parte din tabloul istoric al progreselor minții omenеști. La fel ca și adevărurile care îl desăvârșesc și îl luminează, ele sunt urmarea necesară a activității sale, a acestei disproporții mereu existente între ceea ce cunoaște, ceea ce dorește și ceea ce crede el că are nevoie să cunoască.

Putem chiar să observăm că, în conformitate cu legile generale ale dezvoltării facultăților noastre, a fost chiar necesar ca anumite prejudecăți să se nască în fiecare epocă a progreselor noastre, dar aceasta pentru ca noi să înțelegem mult dincolo de puterea lor de a ne seduce și de a ne domina; pentru că oamenii mai păstrează prejudecăți din copilărie, din țara lor sau din secolul în care trăiesc, mult timp după ce vor fi recunoscut toate adevărurile necesare pentru a le distruge.

În fine, în toate țările, în toate timpurile, există prejudecăți diferite, după gradul de instrucție al diverselor clase de oameni, ca și după profesiile lor. Cele ale filosofilor fac rău noilor progrese ale adevărului; cele ale claselor mai puțin luminate întârzie propagarea adevărurilor deja cunoscute; cele ale anumitor profesii acreditate sau puternice le pun piedici: acestea sunt cele trei tipuri de inamici pe care rațiunea este obligată să îi combată neîncetat și asupra cărora nu triumfă decât după o lungă și grea luptă. Istoria acestor bătălii, cea a nașterii, a triumfului și a căderii prejudecăților va ocupa deci un loc aparte în prezenta lucrare; ea nu va fi nici cea mai puțin importantă, nici cea mai puțin utilă parte a ei.

[Dacă există o știință care să prevadă progresele speciei umane, să le conducă, să le accelereze, atunci istoria progreselor făcute deja trebuie să fie prima ei bază.]

[Filosofia a trebuit să proscrie, fără îndoială, acea superstiție conform căreia nu se pot regăsi reguli de conduită decât în istoria secolelor trecute și că nu se pot regăsi adevăruri decât în studierea opiniilor vechi. Dar nu ar trebui, oare, să proscrie

și prejudecata care ar respinge, mândră, lecțiile experienței? Fără îndoială, meditația singură poate, prin fericite combinații, să ne conducă la adevărurile generale ale științei omului. Dar dacă observarea indivizilor din specia umană le este de folos metafizicianului, moralistului, de ce observarea societăților le-ar fi, lor și filosofului politic, de mai mic folos? Dacă este util să se observe diferitele societăți care există în același timp, să li se studieze raporturile, de ce nu ar fi util ca ele să fie observate și în succesiunea vremurilor? Presupunând chiar că aceste observații pot fi neglijate atunci când sunt căutate adevărurile speculative, trebuie, oare, ca ele să fie neglijate atunci când e vorba despre a pune aceste adevăruri în practică și despre a deduce din știință arta care ar trebui să-i fie rezultatul util? Prejudecățile noastre, relele care vin ca o urmare a lor, nu-și au, oare, sursa în prejudecățile strămoșilor noștri? Unul dintre mijloacele cele mai sigure de a ne desprinde de unele dintre ele, de a le preveni pe altele, nu este acela de a ne lămuri cu privire la originea și efectele lor?]

[Suntem, oare, în punctul în care nu mai avem de ce să ne temem nici de erori noi, nici de întoarcerea celor vechi; în care nicio instituție corupătoare nu poate fi prezentată prin ipocrizie, adoptată din ignoranță sau din entuziasm; în care nicio combinație vicioasă nu mai poate aduce nenorocirea asupra unei mari națiuni? Ar fi deci inutil, oare, să știm în ce fel au fost înșelate popoarele, cum au fost ele corupte, cum s-au scufundat în mizerie?]

[Totul ne arată că ne apropiem de epoca uneia dintre marile revoluții ale speciei umane. Ce poate să fie mai potrivit pentru a ne lumina cu privire la ce anume putem aștepta de la ea, pentru a ne oferi un ghid sigur care să ne conducă în miezul mișcărilor sale, decât acel tablou al revoluțiilor care au precedat-o și pregătit-o? Situația actuală a luminilor ne garantează că revoluția

aceasta va fi fericită; dar nu cumva va trebui să știm să ne servim de toate forțele noastre pentru ca ea să fie astfel? Și pentru ca fericirea pe care ea o promite să fie cumpărată cu un preț mai puțin costisitor, pentru ca ea să se extindă cât mai repede pe un spațiu cât mai mare, pentru ca ea să fie cât mai completă în efectele ei, nu avem, oare, nevoie să studiem în istoria minții omenеști care sunt obstacolele de care să ne temem și ce mijloace avem pentru a le depăși?]

Voi împărți în nouă mari epoci spațiul pe care îmi propun să îl parcurg; [și voi îndrăzni, într-o a zecea epocă, să lansez câteva idei despre destinul viitor al speciei umane].

[Mă voi limita să prezint aici principalele trăsături care caracterizează fiecare epocă; nu voi schița decât trăsăturile mari, fără să mă opresc la excepții sau la detalii.]

[Voi indica obiectele și rezultatele; lucrarea însăși va oferi dezvoltări și dovezi.]

EPOCA A ZECEA

DESPRE PROGRESILE VIITOARE ALE MINȚII OMENEȘTI

Dacă omul poate prezice, cu o siguranță aproape deplină, fenomenele ale căror legi le cunoaște; dacă și atunci când nu le cunoaște, poate, din experiența trecutului, să prevadă, cu mare probabilitate, evenimentele viitorului; de ce am privi ca pe o întreprindere himerică încercarea de a trasa, cât de cât verosimil, tabloul destinului viitor al speciei umane, în funcție de rezultatele istoriei sale? Singurul temei al credinței în științele naturale este ideea că legile generale, cunoscute sau neștiute, care reglează fenomenele din Univers, sunt necesare și constante; și din ce motiv acest principiu ar fi mai puțin adevărat în ce privește dezvoltarea facultăților intelectuale și morale ale omului decât pentru celelalte operațiuni din natură? În fine, cum opiniile formate în funcție de experiența trecutului cu privire la obiecte de același ordin sunt singura regulă de conduită a oamenilor celor mai înțelepți, de ce i-am interzice filosofului să-și sprijine coniecturile pe aceeași bază, atâta vreme cât nu le atribuie o certitudine superioară celei care poate să se nască din numărul, constanța și exactitatea observațiilor?

Speranțele noastre privind situația viitoare a speciei umane se pot reduce la trei puncte importante: distrugerea inegalității dintre nații; progresele egalității în cadrul aceluiași popor; în fine, perfecționarea reală a omului. Trebuie, oare, ca toate națiile să se apropie într-o zi de starea de civilizație la care au reușit să ajungă popoarele cele mai luminate, cele mai libere, cele mai eliberate de prejudecăți, precum sunt francezii și anglo-ame-

ricanii? Această distanță imensă care separă aceste popoare de servitutea națiilor supuse unor regi, de barbaria populațiilor africane, de ignoranța sălbaticilor, trebuie, oare, să se evapore?

Există, oare, pe glob ținuturi a căror natură să-i fi condamnat pe locuitori să nu se bucure vreodată de libertate, să nu-și folosească niciodată rațiunea?

Această diferență de lumini, de mijloace sau de bogății, observată până în prezent la toate popoarele civilizate între diferitele clase care le compun; această inegalitate, pe care primele progrese ale societății au sporit-o și, ca să zicem așa, au produs-o, ține, oare, de civilizația însăși sau de imperfecțiunile actuale ale artei sociale? Trebuia ea să slăbească încontinuu pentru a face loc egalității de fapt, ultim scop al artei sociale, care, diminuând chiar efectele diferenței naturale dintre facultăți, nu mai lasă să subziste decât o inegalitate utilă interesului tuturor, pentru că ea va favoriza progresele civilizației, instrucției și ingeniozității, fără a antrena nici dependență, nici umilire, nici sărăcire; într-un cuvânt, oamenii se vor apropia, oare, de starea în care toți vor avea lumina necesară pentru a se conduce după propria lor rațiune în afacerile comune din viață și pentru a o menține ferită de prejudecăți, pentru a-și cunoaște bine drepturile și pentru a le exercita conform opiniei și conștiinței lor; în care toți vor putea, prin dezvoltarea facultăților lor, să obțină mijloace sigure de a-și satisface nevoile; în care, în fine, prostia și mizeria nu vor mai fi decât accidente și starea obișnuită pentru o parte din societate?

În fine, specia umană trebuie, oare, să se îmbunătățească, fie prin noi descoperiri în științe și arte și, printr-o consecință necesară, în mijloacele de bunăstare particulară și de prosperitate comună, fie prin progrese în principiile de conduită și în morala practică, fie, în cele din urmă, prin perfecționarea reală a facultăților intelectuale, morale și fizice, care pot fi urmarea

perfecționării instrumentelor care sporesc intensitatea și dirijează întrebuințarea acestor facultăți, ori chiar a perfecționării organizării naturale a omului?

Răspunzând acestor trei întrebări, vom găsi, în experiența trecutului, în observarea progreselor pe care științele și civilizația le-au făcut până acum, în analiza mersului minții omenești și a dezvoltării facultăților sale, motivele cele mai puternice pentru a crede că natura nu a pus niciun fel de limită speranțelor noastre.

Dacă aruncăm o privire asupra situației actuale de pe glob, vom vedea mai întâi că, în Europa, principiile din constituția franceză sunt deja principiile tuturor oamenilor luminați. Le vom vedea aici răspândite și profesate la un nivel prea înalt pentru ca eforturile tiranilor și preoților să le poată împiedica să pătrundă, încet-încet, până la colibeile sclavilor lor; iar aceste principii vor trezi aici, curând, un rest de bun-simț și o surdă indignare pe care obișnuința cu umilirea și cu teroarea nu o pot sufoca în sufletul celor oprimați.

Observând apoi aceste nații diferite, vom vedea la fiecare dintre ele ce obstacole se opun acestei revoluții sau ce dispoziții o favorizează; vom distinge între nația sau națiile în care revoluția va fi adusă, lin, de înțelepciunea, poate, deja tardivă a guvernelor lor, de cele în care, devenită violentă ca urmare a rezistenței lor, revoluția le va antrena în mișcări teribile și rapide.

Ne putem, oare, îndoi că înțelepciunea sau divizările fără discernământ din națiile europene, secundând efectele lente, dar infailibile ale progreselor din coloniile proprii, nu vor produce curând independența lumii noi? Și atunci, populația europeană, preluând creșteri rapide de pe acest imens teritoriu, nu trebuie, oare, să civilizeze sau să facă să dispară, chiar fără vreo cucerire, națiile sălbatice care ocupă încă aici întinse ținuturi?

Parcurgeți istoria întreprinderilor noastre, a așezării noastre în Africa sau în Asia; veți vedea cum monopolurile noastre

asupra comerțului, trădările noastre, disprețul nostru sangvinar pentru oamenii de culoare sau care au o altă credință; insolența uzurpărilor noastre; prozelitismul extravagant sau intrigile preoților noștri au distrus sentimentul de respect și de bunăvoință pe care superioritatea luminilor și avantajele comerțului ni le-au procurat mai întâi.

Dar se apropie fără greș clipa în care, încetând a ne mai arăta doar corupători și tirani, vom deveni pentru ei instrumente utile sau eliberatori generoși.

Cultura zahărului, stabilindu-se în imensul continent al Africii, va distruge jafurile rușinoase care o corup și o depopulează de două secole.

Deja în Marea Britanie câțiva amici ai omenirii au dat un astfel de exemplu; și dacă guvernul ei machiavelic, forțat să respecte rațiunea publică, nu a îndrăznit să se opună, nu ne putem aștepta, de la același spirit, ca după reforma unei constituții servile și venale să devină demn de o națiune umană și generoasă? Nu se va grăbi și Franța să imite astfel de gesturi, pe care le-a dictat filantropia și interesul bine înțeles al Europei?

Băcăniile au ajuns în insulele franceze, în Guyana, în câteva posesiuni engleze, și curând vom vedea căzând monopolul pe care olandezii l-au susținut prin atâtea trădări, vexațiuni și crime. Aceste nații ale Europei vor învăța în cele din urmă că acele companii exclusive nu sunt decât un impozit asupra lor, care le dă guvernelor un nou instrument de tiranie.

Atunci, europenii, limitându-se la un comerț liber, prea luminați cu privire la propriile drepturi pentru a se mai juca cu cele ale altor popoare, vor respecta independența pe care până acum au încălcat-o cu atâta îndrăzneală. Instituțiile lor, în loc să se umple cu protejați ai guvernelor care, datorită vreunei poziții sau vreunui privilegiu, aleargă să adune comori prin jaf și perfidie, pentru a cumpăra apoi în Europa onoruri și titluri,

se vor popula cu oameni harnici care vor căuta în aceste climate fericite bunăstarea pe care nu o aveau în patria lor. Libertatea îi va reține aici; ambiția nu le va mai da târcoale; iar adunătura de hoți se va transforma în colonii de cetățeni care vor răspândi, în Africa și în Asia, principiile și exemplul libertății, al luminilor și al rațiunii din Europa. Călugarilor care nu aduceau acestor popoare decât rușinoase superstiții și care le împingeau la revoltă amenințându-le cu o nouă stăpânire, vom vedea succedându-li-se oameni preocupați să răspândească, la aceste nații, adevăruri utile pentru fericirea lor, să îi lumineze în ce privește propriile lor interese și drepturi. Zelul pentru adevăr este, și el, o patimă, și își va îndrepta eforturile către ținuturi îndepărtate, atunci când nu va mai vedea în jur prejudecăți grosolane ce trebuie combătute, erori rușinoase ce trebuie risipite.

Aceste vaste întinderi îi vor oferi, aici, popoare numeroase, care, pentru a se civiliza, nu așteaptă decât să primească de la noi mijloacele necesare și să găsească niște frați în europeni, care să le devină prieteni și discipoli; aici, nații aservite sub despoți sacri sau cuceritori stupizi, și care, de atâtea secole, își cheamă eliberatorii; în vreo altă parte, populații aproape sălbatice pe care asprimea climei le-a ținut departe de blândețea unei civilizații perfecționate, în vreme ce aceeași asprime îi respinge pe cei care ar vrea să le facă cunoscute avantajele ei; sau horde cuceritoare, care nu cunosc decât forța ca lege și jaful ca meserie. Progresele celor ultime două clase de popoare vor fi mai încete, însoțite de mai multe tulburări; poate că, reduse numeric, pe măsură ce vor fi respinse de națiile civilizate, aceste popoare vor sfârși prin a dispărea pe nesimțite sau prin a se pierde în sânul celor dintâi.

Vom arăta în ce fel aceste evenimente vor fi o urmare negreșită nu doar a progreselor Europei, ci chiar a libertății pe care republica franceză și America septentrională au deopotrivă interesul cel mai real și puterea pe care să le ofere comerțului din Africa și Asia;

în ce fel ele trebuie să se nască, într-un mod la fel de necesar, fie din noua înțelepciune a națiilor europene, fie din atașamentul lor încăpățânat față de propriile prejudecăți mercantile.

Vom arăta că o singură combinație, o nouă invazie a Asiei de către tătari, ar putea împiedica această revoluție și că această combinație este de acum înainte imposibilă. Cu toate acestea, totul anunță prompta decadentă a marilor religii din Orient, care, aproape peste tot fiind abandonate poporului, au în comun înjosirea miniștrilor, și deja în mai multe ținuturi reducându-se la a fi, în ochii celor puternici, doar simple invenții politice, nu mai amenință să țină rațiunea umană într-o sclavie fără speranță, într-o copilărie fără sfârșit.

Drumul acestor popoare va fi mai rapid și mai sigur decât al nostru, pentru că ele vor primi tot ceea ce noi am fost obligați să descoperim și pentru că, pentru a cunoaște adevărurile simple, metodele singure la care noi am ajuns doar după multe erori, le va fi de ajuns să preia dezvoltările și dovezile din discursurile și cărțile noastre. Progresele grecilor au fost pierdute pentru alte nații dintr-o lipsă de comunicare între popoare, și pentru aceasta e de acuzat stăpânirea tiranică a romanilor. Dar, atunci când nevoile reciproce îi vor fi apropiat pe oameni, națiile cele mai puternice vor fi plasat egalitatea dintre societăți, precum și dintre indivizi, respectul față de independența statelor slabe, precum și omenia față de ignoranță și mizerie, la rang de principii politice; atunci când unor maxime care tind să comprime resortul facultăților umane le vor fi succedat maxime care favorizează acțiunea și energia, va fi atunci permis să ne mai temem, oare, că mai rămân pe glob spații inaccesibile luminii sau că orgoliul despotismului poate pune în calea adevărului bariere multă vreme insurmontabile?

Va veni deci momentul în care soarele nu va mai lumina pe pământ decât deasupra unor oameni liberi care nu vor mai

cunoaște alt stăpân decât propria lor rațiune; în care tiranii și sclavii, preoții și stupidele și ipocritele lor instrumente nu vor mai exista decât în istorie și la teatru; în care nu ne vom mai preocupa de ei decât pentru a le deplânge victimele și prostiile; pentru a ne menține, din oroare față de excesele lor, într-o folositoare stare de vigilență; pentru a ști să recunoaștem și să sufocăm, sub greutatea rațiunii, cei dintâi germeni ai superstiției, ai tiraniei, dacă vreodată ar îndrăzni să reapară!

Parcurgând istoria societăților, vom fi avut ocazia de a arăta că adeseori există un mare interval între drepturile pe care le recunoaște legea pentru cetățeni și drepturile de care ei se bucură cu adevărat, între egalitatea care e stabilită de instituțiile politice și cea care există între indivizi. Va fi remarcat faptul că această diferență a fost una dintre principalele cauze ale distrugerii libertății în republicile antice, ale furtunilor care le-au tulburat, ale slăbiciunii care le-a dat pe mâna unor tirani străini.

Aceste diferențe au trei cauze principale: inegalitatea de avere, inegalitatea de situație dintre cel ale cărui mijloace de subzistență, asigurate pentru el însuși, sunt transmise familiei și cel pentru care mijloacele sunt dependente de durata vieții sale sau, mai degrabă, de partea de viață în care este capabil să muncească; în fine, inegalitatea de instrucție.

Va trebui deci să arătăm că aceste trei specii de inegalitate reală trebuie să descrească așadar constant, fără totuși să dispară; deoarece ele au cauze naturale și necesare, pe care ar fi absurd și periculos să dorim să le distrugem; și nu vom putea nici măcar să încercăm să facem ca efectele lor să dispară cu totul fără a deschide surse de inegalitate și mai fecunde, fără a aduce oamenilor atingeri mai directe și mai funeste.

E la îndemână să dovedim că averile tind în mod natural către egalitate, că excesiva lor disproporție fie nu poate exista, fie trebuie să dispară prompt, dacă legile civile nu stabilesc

mijloace factice de a le perpetua și de a le pune la o laltă; dacă libertatea comerțului și a industriei face să dispară avantajul pe care fiecare lege prohibitivă, orice drept fiscal îl dau bogăției dobândite; dacă impozitele asupra contractelor, restricțiile aduse libertății lor, supunerea lor față de unele formalități greoaie; în fine, incertitudinea și cheltuielile necesare pentru a obține executarea lor nu opresc activitatea celui sărac și nu îi înghit slabele sale capitaluri; dacă administrația publică nu deschide niciodată câtorva oameni surse abundente de opulență, inaccesibile pentru restul de cetățeni; dacă prejudecățile și spiritul avariției, specific epocilor avansate, nu guvernează căsătoriile; dacă, în fine, prin simplitatea moravurilor și înțelepciunea instituțiilor, bogățiile nu vor mai fi mijloace de a da satisfacție vanității sau ambiției, fără ca totuși o austeritate prost înțeleasă, ce nu mai permite să se facă din ele un mijloc de bucurii alese, să le forțeze să fie conservate ca atare pe cele ce au fost acumulate odată.

Să comparăm, în națiile luminate din Europa, populația lor actuală cu întinderea teritoriului. Să observăm, în spectacolul pe care îl prezintă cultura și strădania lor, distribuția muncilor și a mijloacelor de subzistență; vom vedea că e imposibil să fie păstrate aceste mijloace la același nivel și, printr-o necesară consecință, să fie întreținută aceeași masă de populație, dacă un număr mare de indivizi ar înceta să mai aibă, pentru a-și împlini întru totul nevoile lor sau pe cele ale familiilor lor, doar propria lor industrie și ceea ce obțin din capitalurile folosite pentru a o dobândi sau pentru a-i spori producția. Or, păstrarea uneia sau alteia dintre aceste resurse depinde de viața și chiar de sănătatea capului de familie. Este, cumva, o avere viageră sau, mai mult chiar, dependentă de hazard; rezultă de aici o diferență reală între această clasă de oameni și cea ale cărei resurse nu sunt deloc supuse acelorași riscuri, pentru că venitul de pe pământ sau dobânda de pe un capital aproape independent de industria lor le sunt îndeajuns pentru a-și acoperi nevoile.

Există deci o cauză necesară de inegalitate, de dependență și chiar de mizerie, care amenință fără încetare clasa cea mai numeroasă și mai activă din societățile noastre.

Vom arăta că o putem distruge în mare parte, opunând hazardul lui însuși; asigurându-i celui care ajunge la bătrânețe un ajutor produs de propriile economii, dar sporit de economiile indivizilor care, făcând același sacrificiu, mor înainte de a sosi momentul de a avea nevoie să culeagă roadele lor; acordându-le, prin efectul unei compensații asemănătoare, femeilor, copiilor, pentru situația în care își pierd soții sau tații, o resursă egală și dobândită la același preț, fie pentru familiile pe care le lovește moartea prematură, fie pentru cele care își păstrează capii pentru mai mult timp; în fine, pregătind pentru copiii care ajung la vârsta potrivită de a munci pentru ei înșiși și pentru a-și fonda o nouă familie, avantajul unui capital necesar pentru dezvoltarea activităților lor și care să poată crește pe seama celor care au murit prea devreme ca să mai ajungă în acest punct. Datorăm aplicării calculului ideea acestor mijloace, deja folosite cu succes, dar nu și cu această întindere, cu această varietate de forme care le fac cu adevărat utile nu doar pentru câțiva indivizi, ci și pentru masa întreagă a societății pe care ar elibera-o de ruina periodică a unui număr mare de familii, sursă mereu renăscută de corupție și mizerie.

Vom arăta că aceste instituții, care pot fi formate în numele puterii sociale și care pot deveni una dintre marile ei binefaceri, pot fi și rezultatul asociațiilor particulare care se vor forma fără nicio pericol atunci când principiile după care se vor organiza acele instituții vor fi devenit mai populare, iar erorile care au distrus un număr mare dintre aceste asociații vor înceta să mai reprezinte vreun motiv de teamă.

[Vom prezenta alte mijloace de a asigura egalitatea, fie împiedicând creditul să continue să fie un privilegiu atât de

exclusiv atașat unei averi mari – dându-i totuși o bază nu mai puțin solidă –, fie făcând ca progresele industriei și activitatea de comerț să fie mai independente de existența marilor capitaliști; și tot aplicării calculului îi vom datora aceste mijloace.]

Egalitatea de instrucție la care putem spera să ajungem și care trebuie să fie de ajuns exclude orice dependență, forțată sau voluntară. Vom indica, pentru situația actuală a cunoștințelor omului, mijloacele ușoare de a ajunge la acest scop, chiar și în cazul celor care nu pot alocă studiului decât un mic număr din primii ani de viață și, în rest, doar câteva ore de repaus. Vom arăta că, printr-o alegere inspirată atât a cunoștințelor, cât și a metodelor de a le preda, se poate instrui masa întreagă a unui popor cu tot ce îi este necesar fiecărui om în economia domestică, în administrarea propriilor afaceri, în libera dezvoltare a industriei și a facultăților sale; pentru a-și cunoaște drepturile, pentru a le apăra și exercita; pentru a avea cunoștință de îndatoririle sale, pentru a le îndeplini corespunzător; pentru a-și judeca propriile acțiuni, dar și pe cele ale altora, după propria gândire, și pentru a nu fi străin de niciunul dintre sentimentele înalte sau delicate care onorează natura umană; pentru a nu depinde orbește de cei cărora este obligat să le încredințeze afacerile sau exercițiul drepturilor sale, pentru a fi în stare să îi aleagă și să îi supravegheze, pentru a nu mai fi victima acestor erori populare care tulbură viața cu temeri superstițioase și speranțe himerice; pentru a se apăra împotriva prejudecăților doar cu forța rațiunii sale; în fine, pentru a scăpa de mirajul șarlatanismului, care întinde capcane averii, sănătății sale, libertății de opinie și de conștiință, sub pretextul de a-l face bogat, de a-l vindeca, de a-l salva.

Atunci, pentru că locuitorii aceleiași țări nu se vor deosebi între ei prin limba mai grosolană sau mai rafinată pe care o vorbesc; pentru că se vor putea, de asemenea, guverna după propria gândire; pentru că nu vor mai fi limitați la cunoașterea

mecanică a unui meșteșug și la rutina unei profesii; pentru că nu vor mai depinde, nici pentru cele mai mici afaceri, nici pentru a dobândi cât de puțină instrucție, de oamenii abili care îi guvernează având asupra lor un necesar ascendent, din toate acestea trebuie să rezulte o egalitate reală, deoarece diferența de minte sau de talente nu mai poate ridica o barieră între oameni cărora sentimentele, ideile, limbajul propriu le permit să se înțeleagă între ei; dintre care unii pot avea dorința de a fi instruiți de alții, dar nu au nevoie să fie și conduși de ei; sau pot dori să încredințeze celor mai luminați grija guvernării, fără a fi obligați să le-o abandoneze cu o încredere oarbă.

Atunci, această superioritate devine un avantaj chiar și pentru cei care nu iau parte la ea, deoarece ea există pentru ei și nu împotriva lor. Diferența naturală de facultăți între oameni al căror intelect nu a fost defel cultivat produce, chiar și la sălbatici, șarlatani și proști, oameni abili și oameni ușor de înșelat; aceeași diferență există, fără îndoială, la un popor la care instrucția este cu adevărat generală; dar ea nu mai apare decât între oamenii luminați și oamenii cu o minte dreaptă, care simt strălucirea luminilor fără a fi orbiți de ea; între talent sau geniu și bunul-simț care știe să le aprecieze și să se bucure de ele; și când chiar și această diferență va fi mai mare, comparând exclusiv forța, întinderea facultăților, ea nu va deveni mai puțin dură, dacă e să comparăm numai efectele ei în relațiile dintre oameni, în ceea ce privește independența și fericirea lor.

Aceste diferite cauze de egalitate nu acționează defel într-un mod izolat; ele se reunesc, se întrepătrund, se susțin reciproc, și din efectele lor combinate rezultă o acțiune mai puternică, mai sigură, mai constantă. Dacă instrucția este mai egală, apare din aceasta o mai mare egalitate în industrie și, prin urmare, în averi: iar egalitatea de avere contribuie în mod necesar la cea de instrucție; în vreme ce egalitatea între popoare și cea care

se stabilește pentru fiecare au încă o influență reciprocă una asupra celeilalte.

În fine, instrucția bine îndreptată corectează inegalitatea naturală de facultăți, în loc să o consolideze, după cum legile bune remediază inegalitatea naturală a mijloacelor de subzistență; tot așa cum în societățile în care instituțiile vor fi adus egalitate, libertatea, deși supusă unei constituții regulate, va fi mai extinsă, mai întreagă decât în independența vieții sălbatice. Atunci, arta socială își va fi atins scopul, cel de a asigura și de a extinde la toți exercitarea drepturilor comune, la care sunt, prin natură, chemați.

Avantaje reale care rezultă din progrese și privitor la care putem arăta o speranță aproape sigură nu pot avea alt scop decât perfecționarea însăși a speciei umane, deoarece, pe măsură ce diferitele genuri de egalitate o vor stabili pentru mijloace mai numeroase de a ne împlini nevoile, pentru o instrucție mai vastă, pentru o libertate mai completă, cu atât mai mult va fi reală această egalitate, cu atât mai mult va fi aceasta gata să cuprindă tot ceea ce interesează cu adevărat fericirea oamenilor.

Examinând deci mersul și legile acestei perfecționări, vom putea să cunoaștem întinderea și scopul speranțelor noastre.

Nimeni nu s-a gândit vreodată că mintea ar putea să epuizeze atât toate faptele din natură, cât și ultimele mijloace de precizie în măsurarea, în analiza acestor fapte, și raporturile dintre ele, și toate combinațiile posibile de idei. Doar raporturile de mărime, combinațiile acestei singure idei, cantitatea și întinderea formează un sistem deja prea mare pentru ca mintea umană să îl poată cuprinde vreodată cu totul, pentru ca o parte din acest sistem, mereu mai vastă decât cea pe care el va fi pătruns-o, să nu-i rămână pentru totdeauna necunoscută. Dar s-a putut crede că omul, neputând cunoaște niciodată decât o parte dintre obiectele la care natura inteligenței sale îi permit

să ajungă, trebuie totuși să întâlnească un punct în care, dat fiind că numărul și complicarea obiectelor pe care le cunoaște deja i-au absorbit toate forțele, orice nou progres să îi devină cu adevărat imposibil.

Însă, cum pe măsură ce faptele se înmulțesc, omul învață să le claseze, să le reducă la fapte mai generale; cum instrumentele și metodele care folosesc la observarea lor, la măsurarea lor exactă au dobândit în același timp o precizie nouă; cum, pe măsură ce cunoaștem din ce în ce mai multe raporturi între un număr mai mare de obiecte, ajungem să le reducem la raporturi mai extinse și să le includem în expresii mai simple, să le prezentăm sub forme care permit să surprindem un număr cât mai mare din ele, chiar posedând doar aceeași forță a minții și folosind doar o egală intensitate a atenției; cum, pe măsură ce mintea se înalță către combinații mai complicate, formule mai simple i le fac curând ușoare, adevărurile a căror descoperire a presupus cel mai mare efort, care mai întâi n-au putut fi înțelese decât de oameni capabili de meditații profunde, sunt, curând după aceea, dezvoltate și dovedite prin metode care nu mai sunt deasupra unei inteligențe comune.

Dacă metodele care conduceau la combinații noi s-au epuizat; dacă aplicările lor la chestiuni încă nerezolvate cer o muncă ce depășește fie timpul, fie forțele savanților, curând metode mai generale, mijloace mai simple vor veni să deschidă un câmp nou pentru geniu. Vigoarea, cuprinderea reală a minții omului vor fi la fel; dar instrumentele pe care ele le pot folosi se vor fi înmulțit și perfecționat; iar limba care fixează și determină ideile va fi putut dobândi mai multă precizie, mai multă generalitate; dar, în loc ca, precum în mecanică, să nu putem mări forța decât reducând viteza, aceste metode, care vor conduce geniul în descoperirea de adevăruri noi, au adăugat, de asemenea, și forță, și rapiditate în operațiunile sale.

În fine, cum schimbările însele sunt urmarea necesară a progresului în cunoașterea adevărurilor de detaliu, iar cauza care aduce nevoia de resurse noi produce, în același timp, și mijloacele de a le atinge, rezultă că masa reală de adevăruri pe care o formează sistemul științelor bazate pe observație, experiment și calcul poate să se mărească fără încetare; și totuși, toate părțile acestui sistem nu se vor putea perfecționa neîncetat, presupunând că facultățile omului ar avea aceeași forță, aceeași activitate, aceeași întindere.

Aplicând aceste reflecții generale la diferitele științe, vom da, pentru fiecare dintre ele, exemple de perfecționare succesivă, care nu vor mai lăsa loc niciunei îndoieli privind certitudinea celei pe care trebuie să o așteptăm. Vom indica, în ceea ce privește științele pe care prejudecata le privește ca fiind mai aproape de a fi epuizate, progresele a căror speranță este mai probabilă și mai apropiată. Vom dezvolta tot ceea ce, printr-o aplicare mai generală, mai filosofică a științelor de calcul la toate cunoștințele umane se adaugă ca întindere, precizie, unitate la sistemul întreg al acestor cunoștințe. Vom face să se remarce felul în care o instrucție mai universală în fiecare țară, dând unui număr mai mare de oameni cunoștințele elementare care îi pot inspira, gustul pentru un gen anume de studiu și ușurința de a progresa în acesta, trebuie să se adauge acestor speranțe; în ce fel ele sporesc și mai mult, dacă o ușurință mai generală permite mai multor indivizi să se dedice acestor ocupații, pentru că, într-adevăr, în țările cele mai luminate, abia a cincea parte dintre cei cărora natura le-a dat talent primesc instrucția necesară pentru a-l dezvolta; și că astfel numărul de oameni meniți să împingă tot mai în spate limitele științelor prin descoperirile pe care le fac ar trebui atunci să crească în aceeași proporție.

Vom arăta cât de mult egalitatea de instrucție și egalitatea care trebuie să se stabilească între diversele nații vor accelera

mersul științelor, al căror progres depinde de observații repetate într-un număr mai mare și întinse pe un teritoriu mai vast; tot ceea ce mineralogia, botanica, zoologia, meteorologia trebuie să aștepte de la ele; în fine, ce enormă disproporție există, în ce privește aceste științe, între slăbiciunea mijloacelor care totuși ne-au condus către atâtea adevăruri utile, importante, și mărimea celor pe care omul le-ar putea folosi atunci.

Vom prezenta cât de mult, în științele în care descoperirile sunt prețul meditației, avantajul de a fi cultivate de un număr mai mare de oameni poate să mai contribuie încă la progresul lor, prin aceste perfecționări de detaliu care nu presupun aceeași forță a minții necesară inventatorilor și care se prezintă, ele singure, unei simple reflecții.

Dacă trecem la meșteșugurile a căror teorie depinde chiar de aceste științe, vom vedea că progresele ce le urmează pe cele din această teorie nu au alte limite, că procedeele din meșteșuguri sunt susceptibile de aceeași perfecționare, că mașinile, meseriile vor spori din ce în ce mai mult forța, îndemânarea oamenilor, vor mări, deopotrivă, perfecțiunea și precizia produselor, reducând și timpul, și efortul necesare pentru a le obține; atunci, vor dispărea obstacolele pe care le opun încă acestor progrese atât accidentele pe care vom învăța să le prevedem, să le prevenim, cât și insalubritatea fie a muncii, fie a obiceiurilor, fie a climatelor.

Atunci, un spațiu de teren din ce în ce mai mic va putea produce o masă de alimente de o mai mare utilitate și de o valoare mai ridicată; bucurii sporite vor putea fi obținute cu un consum mai mic; același produs din industrie va presupune o distrugere mai mică de producții prime sau va căpăta o întrebuințare mai durabilă. Vom putea alege, pentru fiecare bucată de sol, producțiile care corespund unui număr cât mai mare de nevoi; între producțiile care pot satisface nevoi de același gen,

cele care satisfac o masă de oameni mai mare, presupunând mai puțină muncă și un consum real mai mic. Astfel, fără niciun sacrificiu, mijloacele de conservare, de economie în consum vor urma progresele științei de a reproduce diverse substanțe, de a le prepara, de a fabrica din ele produse.

În acest fel, nu doar că același spațiu de teren va putea hrăni mai mulți indivizi; fiecare individ, având o muncă mai puțin grea, va fi, în același timp, mai productiv și va putea să își satisfacă mai bine nevoile.

Dar în aceste progrese ale industriei și bunăstării, din care rezultă o proporție mai avantajoasă între facultățile omului și nevoile sale, fiecare generație, fie prin aceste progrese, fie prin conservarea produselor dintr-o industrie anterioară, va avea parte de bucurii mai mari și, printr-o consecință a constituției fizice a speciei umane, de o creștere a numărului de indivizi; atunci, nu vom putea, oare, ajunge la un punct în care aceste legi, deopotrivă necesare, se vor contrazice; în care, întrucât creșterea numărului de oameni o va depăși pe cea a mijloacelor, va rezulta de aici, în mod necesar, dacă nu o scădere continuă a bunăstării și a populației, un mers cu adevărat retrograd, cel puțin o oscilație între bine și rău? Această oscilație, în societățile ajunse la un astfel de punct, nu ar fi, oare, o cauză întotdeauna subzistentă de nenorociri cumva periodice? Nu ar marca, oare, limita în care orice ameliorare ar deveni imposibilă pentru perfectibilitatea speciei umane, limită pe care aceasta o va atinge în imensitatea veacurilor, fără să o poată depăși vreodată?

Nu există nimeni care să vadă, fără îndoială, cât de departe de noi este acest moment; dar trebuie, oare, să și ajungem într-o zi la el? Este la fel de imposibil să ne pronunțăm pentru sau împotriva realității viitoare a unui eveniment care nu se va produce decât într-o epocă în care specia umană va fi dobândit în mod necesar lumini despre care abia ne putem face o idee.

Și cine, într-adevăr, ar îndrăzni să ghicească ce va deveni într-o zi știința de a converti elementele în substanțe pe care noi să le putem folosi?

Dar, presupunând că acest moment ar trebui să vină, nu ar rezulta din aceasta nimic înfricoșător nici pentru fericirea speciei umane, nici pentru desăvârșirea sa nelimitată; dacă presupunem că înainte de acest moment progresele rațiunii vor fi mers mână în mână cu cele din științe și meșteșuguri, că ridicolele progrese ale superstiției vor fi încetat să răspândească asupra moralei o austeritate care o corupe și o degradează în loc să o curețe și să o înalțe, oamenii vor ști atunci că, dacă au obligații față de ființe care încă nu sunt, acestea nu constau în a le da naștere, ci în a le asigura fericire; ele au ca obiect bunăstarea generală a speciei umane sau a societății în care trăiesc oamenii; a familiei de care sunt legați; și nu ideea puerilă de a umple pământul cu ființe inutile și nefericite. Ar putea deci să existe o limită a masei posibile de subzistență și, în consecință, a celei mai mari populații posibile, fără să rezulte din aceasta distrugerea prematură, atât de contrară naturii și prosperității sociale, a unei părți din ființele care au primit viață.

Cum descoperirea sau, mai degrabă, analiza exactă a primelor principii din metafizică, morală, politică sunt încă recente și cum ele au fost precedate de cunoașterea unui mare număr de adevăruri de detaliu, prejudecata că acestea și-au atins limita ultimă s-a instaurat ușor; s-a presupus că nu e nimic de făcut, pentru că nu mai rămâneau erori grosolane de distrus și nici adevăruri fundamentale de stabilit.

Dar e ușor să vedem cât de imperfectă este încă analiza facultăților intelectuale și morale ale omului; în ce măsură cunoașterea îndatoririlor sale, care presupune cunoașterea influenței acțiunilor sale asupra bunăstării semenilor, asupra societății al cărei membru este, se extinde încă prin observarea

mai fixă, mai aprofundată, mai precisă a acestei influențe; în ce măsură rămân chestiuni de rezolvat, raporturi sociale de examinat, pentru a cunoaște cu exactitate anvergura drepturilor individuale ale omului și a celor pe care situația socială le dă tuturor în raport cu fiecare! Am fixat, oare, până aici, cu ceva precizie, limitele acestor drepturi, fie între societăți diferite – în timp de război –, fie ale acestor societăți asupra propriilor membri – în vremuri de tulburări și divizări –, fie, în fine, pe cele ale indivizilor, ale reuniunilor spontane, în cazul unei formațiuni libere și primitive sau al unei separări care a devenit necesară?

Dacă trecem acum la teoria care trebuie să ghideze aplicarea acestor principii și să servească drept bază pentru arta socială, nu vedem, oare, necesitatea de a ajunge la o precizie pe care adevărurile prime nu pot fi capabile să o atingă în generalitatea lor absolută?

Am ajuns, oare, în punctul de a procura ca bază pentru toate dispozițiile legilor justiția sau vreo utilitate dovedită și recunoscută, și nu viziunile vagi, nesigure, arbitrare ale pretinselor avantaje politice? Am fixat, oare, reguli precise pentru a alege, în mod sigur, din numărul aproape infinit de combinații posibile, în care principiile generale ale egalității și drepturilor naturale ar fi respectate, exact pe acelea care asigură mai bine conservarea acestor drepturi și care lasă o mai mare întindere pentru exercitarea lor, pentru bucuria de a le exercita, de a alege acele combinații care asigură un mai mare răgaz, o mai mare bunăstare a indivizilor, dar și forța, pacea, prosperitatea națiunilor?

Aplicarea calculului combinațiilor și probabilităților la aceste științe promite progrese cu atât mai importante cu cât ea este, deopotrivă, și singurul mijloc de a le da rezultatelor lor o precizie aproape matematică și de a-i aprecia gradul de certitudine sau de verosimilitate. Faptele pe care se sprijină aceste

rezultate pot foarte bine să conducă, uneori fără calcul, doar cu ajutorul observației, la adevăruri generale; să arate dacă efectul produs de o anumită cauză a fost favorabil sau din contră; dar, dacă aceste fapte nu au putut fi nici numărate, nici cântărite; dacă aceste efecte nu au putut fi supuse unei măsurători exacte, atunci nu vom cunoaște măsura exactă a binelui sau răului ce rezultă din respectiva cauză; și dacă și unul, și altul se compensează oarecum egal, dacă diferența nu este foarte mare, nici nu vom putea stabili, cu oarecare certitudine, de care parte înclină balanța. Fără aplicarea calculului, adeseori ar fi imposibil de ales, cu ceva siguranță, între două combinații formate pentru a obține același scop, atunci când avantajele pe care ele le înfățișează nu ne izbesc printr-o disproporție evidentă. În ultimă instanță, fără acest sprijin, aceste științe ar rămâne mereu primitive și limitate, din lipsa unor instrumente îndeajuns de desăvârșite pentru a le capta adevărul fugitiv, mașini destul de sigure pentru a ajunge în adâncul minei în care se ascunde o parte dintre bogățiile lor.

Totuși, această aplicare, în ciuda eforturilor fericite ale câtorva geometricieni, nu este încă, să zicem așa, decât la primele sale elemente, iar ea trebuie să deschidă pentru generațiile viitoare o sursă de lumini la fel de ineputabilă ca și știința calculului, ca numărul de combinații, de raporturi și de fapte pe care i le putem supune.

Există un alt progres al acestor științe, nu mai puțin important; este vorba despre perfecționarea limbajului lor, atât de vag și atât de obscur. Or, ele datorează exact acestei perfecționări avantajul de a fi devenit cu adevărat populare, chiar și în ce privește primele lor elemente. Geniul triumfă asupra acestor inexactități ale limbajului științific la fel cum triumfă asupra oricăror altor obstacole; el recunoaște adevărul, în ciuda măștii ciudate care îl ascunde sau îl deghizează; însă cel care nu poate alocă instruirii sale decât un număr mic de clipe va putea, oare

dobândi și păstra aceste noțiuni, cele mai simple, dacă ele sunt desfigurate de un limbaj inexact?

Cu cât un om poate mai puțin să adune și să combine idei, cu atât mai mult are el nevoie ca acestea să fie juste, precise; el nu poate găsi în propria minte un sistem de adevăruri care să îl apere împotriva erorii, iar mintea sa, pe care nici nu și-a consolidat-o, nici nu și-a rafinat-o printr-un lung exercițiu, nu poate surprinde slabele lucruri care se întrezăresc, prin întunecimi, echivocuri ale unei limbi imperfecte și vicioase.

Oamenii nu se vor putea dumiri cu privire la natura și la dezvoltarea sentimentelor lor morale, cu privire la principiile de morală, la motivele naturale pentru care ne conformăm acestor principii în acțiunile noastre, cu privire la importanța lor, fie ca indivizi, fie ca membri ai unei societăți, fără a face și în morală practică progrese nu mai puțin reale decât cele din știință. Interesul prost înțeles nu este, oare, cauza cea mai frecventă a acțiunilor contrare binelui general? Violența pasiunilor nu este, oare, adeseori, decât efectul obișnuințelor cărora nu ne abandonăm decât dintr-un calcul fals sau al necunoașterii mijloacelor de a rezista la primele lor mișcări, de a le îmblânzi, de a le deturna, de a le conduce acțiunea? Obișnuința de a reflecta asupra propriei conduite, de a ne interoga și de a asculta, în privința acesteia, de propria rațiune și propria conduită, și obișnuința sentimentelor blânde care ne fac să confundăm fericirea noastră cu fericirea celorlalți nu sunt, oare, urmarea necesară a studierii, bine conduse, a moralei, urmarea unei mai mari egalități în condițiile pactului social?

Această conștiință a propriei demnități care îi aparține omului liber, o educație fondată pe cunoașterea aprofundată a constituției noastre morale nu trebuie să facă un bun comun, pentru toți oamenii, principiile unei justiții riguroase și pure, aceste mișcări obișnuite ale unei bunăvoințe active, luminate,

ale unei sensibilități delicate și generoase, a căror natură le-a așezat germeii în toate inimile și care nu așteaptă, pentru a se dezvolta, decât dulcea influență a luminilor și a libertății? La fel cum științele matematicii și fizicii servesc la a perfecționa meșteșugurile utilizate pentru nevoile noastre cele mai simple, nu se întâmplă similar și în ordinea necesară a naturii ca progresele din științele morale și politice să exercite aceeași acțiune asupra motivelor care ne conduc sentimentele și acțiunile?

Perfecționarea legilor, a instituțiilor publice, urmare a progreselor din aceste științe, nu are ca efect să apropie, să identifice interesul comun al fiecărui om cu interesul comun al tuturor? Scopul artei sociale nu este, oare, de a distruge această aparentă opoziție? Iar țara a cărei constituție și ale cărei legi se conformează cel mai exact voinței rațiunii și a naturii nu este, oare, țara în care virtutea va fi mai ușoară, iar tentațiile de a ne îndepărta de la ea vor fi mai rare și mai slabe?

Care este obișnuința vicioasă, întrebuițarea contrară bunei-credințe, care este crima a cărei origine să nu o putem arăta, cauza primă din legislație, din instituții, din prejudecățile țării în care se observă această întrebuițare, această obișnuință în care se va fi comis această crimă?

În fine, bunăstarea care urmează progreselor pe care le fac meșteșugurile utile, sprijinindu-se pe o sănătoasă teorie sau cele ale unei legislații juste, care se bazează pe adevărurile științelor politice, nu îi predispune, oare, pe oameni la omenie, binefacere, dreptate?

Toate aceste observații, în fine, pe care ne propunem să le dezvoltăm în această lucrare, nu dovedesc, oare, că bunătatea morală a omului, rezultat necesar al organizării sale, este, ca toate celelalte facultăți, susceptibilă de o perfecționare infinită și că natura leagă, printr-un lanț ce nu poate fi desfăcut, adevărul, fericirea și virtutea?

— Între progresele spiritului uman, cele mai importante pentru fericirea generală, trebuie să includem distrugerea prejudecăților care au stabilit între cele două sexe o inegalitate de drepturi funestă chiar și pentru sexul pe care îl favorizează. Am căuta în zadar motive pentru a o justifica prin diferențe de organizare fizică, prin diferențe pe care le-am găsi în forța inteligenței lor, în sensibilitatea lor morală. Această inegalitate nu a avut altă origine decât abuzul de forță și în zadar s-a încercat ca ea să fie scuzată prin sofisme.

Vom arăta în ce măsură distrugerea uzanțelor autorizate de această prejudecată, a legilor pe care le-a dictat, poate contribui la sporirea fericirii familiilor, la a face ca virtuțile domestice să fie comune, prim fundament al tuturor celorlalte virtuți; să favorizeze progresele instrucției și, mai ales, să o facă realmente generală, fie pentru că va fi extinsă la ambele sexe cu mai mare egalitate, fie pentru că ea nu poate deveni generală, chiar și pentru bărbați, fără concursul mamelor de familie.

Acest omagiu prea tardiv adus în cele din urmă echității și bunului-simț nu ar face, oare, să sece izvorul prea fecund de injustiții, de cruzime și de crime, făcând să dispară o opoziție atât de periculoasă între înclinația naturală cea mai vie, cel mai greu de reprimat, și îndatoririle omului sau interesele societății? Nu ar produce el, în fine, ceva ce nu a fost până acum decât o himeră, adică moravuri naționale, blânde și pure, alcătuite nu din privațiuni orgolioase, din aparențe ipocrite, din rezerve impuse prin teama de rușine sau de persecuții religioase, ci din obișnuințe contractate în mod liber, inspirate din natură, mărturisite de rațiune?

Popoarele cele mai luminate, recăpătându-și dreptul de a dispune ele însele de sângele și bogățiile lor, vor învăța, încet-încet, să privească războiul ca fiind flagelul cel mai funest, cea mai mare dintre crime. Vom vedea mai întâi cum dispare răz-

boiul în care națiile sunt antrenate de uzurpatorii suveranităților lor, în numele unor pretinse drepturi ereditare.

Popoarele vor ști că nu pot să se transforme în cuceritori fără a-și pierde libertatea; că singurul mijloc de a-și menține independența îl reprezintă confederațiile perpetue; că trebuie să caute siguranța, nu puterea. Încetul cu încetul, prejudecățile comerciale se vor risipi; un fals interes mercantil își va pierde înfricoșătoarea putere de a însângera pământul și de a ruina națiile sub pretextul că le îmbogățește. Cum popoarele se vor apropia, în cele din urmă, în principiile lor de politică și de morală, cum fiecare dintre ele, pentru propriul avantaj, îi va chema pe străini la o împărțire mai egală a bunurilor pe care le datorează naturii sau strădaniei sale, toate aceste cauze care produc, înveninează, perpetuează urile naționale se vor spulbera încet-încet; ele nu vor mai hrăni și nici nu vor mai servi drept pretext pentru furoarea belicoasă.

Instituțiile, mai bine combinate decât proiectele de pace eternă care au ocupat timpul și au consolat sufletele câtorva filosofi, vor grăbi progresele fraternității dintre nații, iar războaiele între popoare, la fel ca asasinatele, vor intra în categoria atrocităților extraordinare care umilesc și revoltă natura, care imprimă un lung oprobriu asupra țării lor, asupra veacului ale cărui anale le vor fi pătat.

Vorbind despre arte în Grecia, în Italia, în Franța, am observat deja că trebuia să distingem, în producțiile lor, ceea ce ținea cu adevărat de progresele artei și ceea ce nu se datora decât talentului artistului. Vom indica aici progresele pe care artele le mai așteaptă încă, fie de la filosofie și științe, fie de la observațiile mai numeroase, mai aprofundate asupra obiectului, efectelor, mijloacelor acestor arte, fie, în fine, de la distrugerea prejudecăților care le-au închis sfera, care le țin încă sub jugul autorității pe care științele și filosofia l-au rupt. Vom examina

dacă, așa cum s-a crezut, aceste mijloace se vor fi epuizat, dacă frumusețile cele mai sublime și cele mai emoționante au fost deja surprinse, subiectele cele mai fericite au fost tratate, combinațiile cele mai simple și mai izbitoare au fost folosite, caracterele cele mai pronunțate, cele mai generale au fost deja conturate, cele mai energice pasiuni, expresiile lor cele mai naturale sau cele mai adevărate, adevărurile cele mai impunătoare, imaginile cele mai strălucite au fost realizate, artele fiind deci condamnate, oricât am presupune că există o fecunditate a mijloacelor lor, la eterna monotonie a imitării primelor modele.

Vom arăta că această opinie nu este decât o prejudecată născută din obișnuința pe care o au literații și artiștii de a-i judeca pe oameni în loc să se bucure de operele lor; că, dacă trebuie să pierdem ceva din această plăcere gândită, produsă prin compararea producțiilor din secole sau din țări diferite, prin admirația pe care o stărnesc eforturile sau succesele geniului, totuși bucuria pe care o provoacă aceste producții considerate în ele însele trebuie să fie la fel de vie atunci când chiar cel căruia i-o datorăm a avut măcar meritul de a se înălța până la așa perfecțiune. Pe măsură ce aceste producții, cu adevărat demne de a fi păstrate, vor deveni mai desăvârșite, fiecare generație își va arăta curiozitatea, admirația față de cele care merită să fie preferate; în vreme ce, pe nesimțite, celelalte vor cădea pradă uitării; iar această bucurie, datorată unor frumuseți mai simple, mai izbitoare, cele care au fost sesizate mai întâi, va exista în aceeași măsură și pentru generațiile noi, atunci când acestea nu vor trebui să o găsească doar în producții moderne.

Progresele din științe asigură progresele din arta de a instrui, care, la rândul lor, le accelerează apoi pe cele din științe; iar această influență reciprocă, a cărei acțiune se reînnoiește neîncetat, trebuie să fie așezată între cauzele cele mai active, cele mai puternice ale perfecționării speciei umane. Astăzi, un tânăr la

ieșirea din școală știe, în ce privește matematica, mai mult decât ceea ce aflase Newton în urma unor aprofundate studii sau ceea ce descoperise el însuși prin propriul său geniu; știe să manevreze instrumentul calculului cu o ușurință atunci necunoscută. Aceeași observație se poate aplica tuturor științelor, în mod inegal totuși. Pe măsură ce fiecare dintre ele crește, mijloacele de a strânge pe un spațiu mai mic un număr mai mare de adevăruri și de a facilita înțelegerea lor se vor perfecționa, la rândul lor.

În acest fel, nu doar că, în ciuda noilor progrese din științe, oamenii de un geniu egal se regăsesc în aceeași epocă a vieții lor la nivelul actual al științei, ci, pentru fiecare generație, ceea ce putem învăța cu aceeași forță a minții, cu aceeași atenție, în același spațiu de timp va spori în mod necesar; partea elementară din fiecare știință, cea la care pot ajunge toți oamenii, devenind mai extinsă, va cuprinde într-un mod mai complet ceea ce îi poate fi necesar fiecăruia să cunoască, pentru a se conduce în viața comună, pentru a-și exercita rațiunea în deplină independență.

În științele politice, există un ordin de adevăruri care, mai ales la popoarele libere (adică, peste câteva generații, la toate popoarele), nu pot fi utile decât atunci când vor fi în mod general cunoscute și mărturisite. Astfel, influența progresului din aceste științe asupra libertății, asupra prosperității națiilor trebuie cumva să se măsoare în raport cu numărul acestor adevăruri, care, prin efectul unei instrucții elementare, devin comune pentru toate mințile; astfel, progresele mereu în creștere ale acestei instrucții elementare, legate, și ele, de progresele necesare din științe, ne anunță o ameliorare în destinul speciei umane, care poate fi considerată infinită, pentru că are aceleași limite ca progresele însele.

Ne rămâne, acum, să vorbim despre două mijloace generale care influențează deopotrivă și perfecționarea artei de a instrui,

și perfecționarea științelor: unul este folosirea mai extinsă și mai puțin imperfectă a metodelor tehnice; celălalt, instituția unei limbi universale.

Înțeleg prin metode tehnice arta de a reuni un număr mare de obiecte sub o dispunere sistematică, permițând să se observe dintr-o privire raporturile dintre ele, să se sesizeze rapid combinațiile dintre ele și să se formeze altele noi cu mai mare ușurință.

Vom dezvolta principiile, vom arăta utilitatea acestei arte, care este încă în faza copilăriei sale, și care poate, perfecționându-se, să ofere fie avantajul de a aduna în spațiul mic al unui tabel ceva ce ar fi dificil de explicat prompt, la fel de bine, într-o carte voluminoasă; fie mijlocul, încă și mai prețios, de a prezenta faptele izolate în dispunerea cea mai potrivită pentru a deduce din ea rezultate generale. Vom prezenta în ce fel, cu ajutorul unui mic număr de astfel de tabele, care sunt ușor de folosit, cei care nu s-au putut ridica mai sus de instrucția cea mai elementară pentru a-și însuși cunoștințele de detaliu utile în viața obișnuită vor putea să le găsească atunci când doresc și au nevoie de ele; în ce fel folosirea acestor metode poate ușura instrucția elementară în toate genurile în care se întemeiază această instrucție, atât în ce privește un ordin sistematic de adevăruri, cât și în ce privește o serie de observații și de fapte.

O limbă universală este cea care exprimă prin semne fie obiecte reale, fie colecțiile bine determinate care, formate din idei simple și generale, sunt similare sau se pot forma în egală măsură în intelectul tuturor oamenilor; fie, în fine, raporturile generale dintre aceste idei, operațiunile minții umane, cele care sunt specifice fiecărei științe sau procedeele din diferite meșteșuguri. Astfel, oamenii care vor cunoaște aceste semne, metoda de a le combina și legile alcătuirii lor, vor înțelege ce anume e scris în acea limbă și vor exprima acel ceva cu egală ușurință în limba comună a țării.

Se vede că această limbă va putea fi folosită pentru a prezenta fie teoria unei științe, fie regulile vreunui meșteșug; pentru a da seamă de un experiment sau de o observație nouă, de inventarea unui procedeu, de descoperirea fie a unui adevăr, fie a unei metode; că, la fel ca algebra, atunci când va fi obligată să se folosească de semne noi, cele deja cunoscute vor oferi mijloacele pentru a li se explica valoarea.

O astfel de limbă nu are inconvenientul unui idiom științific diferit de limbajul comun. Am observat deja că folosirea acestui idiom ar împărți în mod necesar societățile în două clase inegale: una formată din oameni care, cunoscând acest limbaj, vor avea cheia de boltă a tuturor științelor; cealaltă, formată din cei care, neputând să îl învețe, s-ar afla în imposibilitatea aproape absolută de a dobândi lumini. Aici, din contră, limba universală s-ar învăța odată cu știința însăși, așa cum e cazul cu algebra; se va cunoaște semnul în același timp cu obiectul, ideea, operația pe care o desemnează. Cel care, învățând elementele unei științe, va dori să pătrundă și mai adânc va găsi în cărți nu doar adevărurile pe care le poate înțelege cu ajutorul acestor semne a căror valoare o cunoaște deja, ci și explicația noilor semne de care are nevoie pentru a se înălța către alte adevăruri.

Vom arăta că formarea unei astfel de limbi, dacă se limitează la a exprima propoziții simple, precise, precum cele ce formează sistemul unei științe sau al practicării unui meșteșug, nu va fi altceva decât o idee himerică; vom arăta că aplicarea ei va fi deja facilă pentru un număr mare de obiecte; că obstacolul real care ar împiedica-o să o extindă înspre altele ar fi necesitatea, ușor umilitoare, de a recunoaște cât de puține idei precise avem despre noțiuni bine determinate, bine stabilite între mințile noastre.

Vom indica în ce fel, perfecționându-se neîncetat, dobândind zi de zi o întindere mai mare, ea va folosi pentru a aduce asupra

tuturor obiectelor pe care le îmbrățișează mintea umană o anume rigoare, o precizie care face ușoară cunoașterea adevărului, iar eroarea o face aproape imposibilă. Atunci, mersul fiecărei științe va fi la fel de sigur precum cel al matematicii, iar propozițiile care formează sistemele lor vor avea toată certitudinea geometrică, adică toată acea certitudine pe care o permite natura obiectului și a metodei.

Toate aceste cauze ale perfecționării speciei umane, toate aceste mijloace care o asigură, trebuie, prin natura lor, să exercite o acțiune mereu activă și să dobândească o întindere mereu în creștere.

Am prezentat dovezile care, chiar în această lucrare, vor primi prin dezvoltarea lor o forță și mai mare; am putea deci să concluzionăm deja că perfectibilitatea omului este infinită; și totuși, până aici, noi nu i-am bănuit decât aceleași facultăți naturale, aceeași organizare. Care ar fi deci certitudinea, anvergura speranțelor sale, dacă am putea afla că aceste facultăți naturale, această organizare, sunt și ele susceptibile de a se îmbunătăți? E ultima chestiune care ne rămâne să o examinăm.

Perfectibilitatea sau degenerarea organică a raselor la vegetale, animale, poate fi privită ca una dintre legile generale ale naturii.

Această lege se întinde la specia umană și nimeni nu se va îndoi, desigur, că progresele în medicina conservatoare, folosirea de alimente și locuințe mai sănătoase, un mod de viață care ar dezvolta puterea omului prin exercițiu, fără a o distruge prin exces; că, în fine, distrugerea celor două cauze cele mai active de degradare, mizeria și prea marea bogăție, nu trebuie să prelungească, la om, durata de viață obișnuită, să îi asigure o sănătate mai constantă, o constituție mai robustă. Simțim că progresele din medicina preventivă, devenite mai eficiente prin cele ale rațiunii și ale ordinii sociale, trebuie să facă să dispară

pe termen lung maladii transmisibile sau contagioase, precum și maladiile generale care își au originea în climă, alimentație, natura muncii. Nu ar fi greu de dovedit că această speranță trebuie să se întindă la aproape toate celelalte boli, ale căror cauze îndepărtate le vom cunoaște, cu siguranță, într-o zi. Ar fi oare absurd acum să presupunem că această perfecționare a speciei umane trebuie privită ca fiind susceptibilă de un progres infinit, că va veni o vreme în care moartea nu va mai fi decât efectul fie al unor accidente extraordinare, fie al distrugerii din ce în ce mai lente a forțelor vitale, și că, în fine, durata intervalului mediu dintre naștere și această distrugere nu are nicio limită stabilită? Fără îndoială, omul nu va deveni nemuritor; dar distanța dintre momentul în care începe să trăiască și epoca obișnuită în care în mod natural, fără a fi bolnav, fără accidente, începe să resimtă dificultatea de a trăi, nu poate, oare, să crească încontinuu? Cum vorbim aici despre un progres susceptibil de a fi reprezentat cu precizie prin cantități numerice sau prin linii, a venit momentul în care e bine să dezvoltăm sensurile pe care cuvântul *nedefinit* le are.

Într-adevăr, această durată medie de viață care trebuie să crească neîncetat, pe măsură ce înaintăm în viitor, poate căpăta sporuri, urmând o astfel de lege încât să se apropie continuu de o întindere nelimitată, fără a putea totuși să o atingă vreodată; sau după o așa lege încât chiar această durată să poată dobândi, în imensitatea veacurilor, o întindere mai mare decât o cantitate determinată oarecare ce îi va fi fost stabilită ca limită. În acest ultim caz, sporurile sunt cu adevărat nedefinite în sensul cel mai absolut, pentru că nu există limită înainte de care ele să trebuiască să se oprească. În primul caz, ele sunt tot nedefinite în raport cu noi, dacă noi nu putem fixa un astfel de punct-limită pe care să nu îl poată niciodată atinge și de care trebuie să se apropie mereu; mai ales

dacă, cunoscând doar faptul că ele nu trebuie să se oprească deloc, ignorăm chiar și în care dintre cele două sensuri termenul *nedefinit* trebuie să li se aplice; și exact acesta este punctul-limită al cunoștințelor noastre actuale privind perfectibilitatea speciei umane; acesta este sensul în care noi o putem numi nedefinită.

Astfel, în exemplul pe care îl dăm aici, trebuie să credem că această durată medie de viață umană trebuie să crească neîncetat, dacă nu i se opun revoluții fizice; dar nu știm care este limita pe care nu trebuie niciodată să o depășească și nu știm nici dacă legile generale ale naturii i-au fixat *un dincolo de*, mai departe de care nu se poate întinde.

Dar facultățile fizice – forța, îndemânarea, finețea simțurilor – nu sunt, oare, din rândul acelor calități a căror perfecționare individuală se poate transmite? Observarea diverselor rase de animale domestice trebuie să ne facă să credem acest lucru și vom putea să îl confirmăm prin observații directe asupra speciei umane.

În fine, putem, oare, să extindem aceste speranțe și asupra facultăților intelectuale și morale? Iar părinții noștri, care ne transmit avantajele sau viciile conformației lor, de la care noi avem și trăsăturile distinctive ale figurii, și dispozițiile către anumite afecțiuni fizice, nu pot, oare, să ne transmită și această parte a organizării fizice de care depind inteligența, forța minții, energia sufletului sau sensibilitatea morală? Nu este, oare, verosimil ca educația, perfecționând aceste calități, să aibă influență asupra acestei organizări, să o modifice și să o perfecționeze? Analogia, analiza dezvoltării facultăților umane și chiar câteva fapte par să dovedească realitatea acestei conjecturi, care ar face să dea înapoi și mai mult limitele speranțelor noastre.

Acestea sunt chestiunile a căror examinare trebuie să închidă această ultimă epocă. Cât de mult acest tablou al speciei umane, eliberată din toate lanțurile, sustrasă de sub domi-

nația hazardului, dar și de sub cea a dușmanilor progresului, și mergând ferm pe drumul către adevăr, virtute și fericire, îi înfățișează filosofului un spectacol care îl consolează în ce privește erorile, crimele, nedreptățile cu care pământul este încă pătat și a căror victimă este adeseori chiar el! În contemplarea acestui tablou, el își află răsplata pentru eforturile pe care le-a făcut întru progresul rațiunii, întru apărarea libertății. El îndrăznește atunci să le lege de lanțul etern al destinului uman: aici află el adevărata recompensă a virtuții, plăcerea de a fi făcut un bine de durată, pe care fatalitatea nu îl va mai distruge printr-o funestă compensare, readucând prejudecățile și sclavia. Această contemplare este pentru el un azil, în care amintirea celor care l-au persecutat nu îl poate ajunge; unde, trăind prin forța gândirii cu omul restabilit în drepturile sale precum și în demnitatea propriei naturi, îl uită pe omul pe care aviditatea, teama sau invidia îl tulbură și îl corup; aici există el cu adevărat împreună cu semenii săi, în niște Câmpii Elizee pe care rațiunea lui s-a priceput să i le creeze și pe care dragostea sa față de umanitate le înfrumusețează cu cea mai pură fericire.